

Makalenin geliş tarihi: 28.10.2020

1. Hakem rapor tarihi: 16.11.2020

2. Hakem rapor tarihi: 21.11.2020

3. Hakem rapor tarihi: 01.12.2020

Kabul tarihi: 08.12.2020

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE ŞÛRÂ UYGULAMALARI (*) (Araştırma Makalesi)

Abdulkerim ÖNER (**)

Öz

İslâm tarihinde Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra insanları idare etme noktasında isminden en fazla söz ettirenlerin başında Hz. Ömer gelir. Onu bu kadar başarılı kılan en önemli etkenlerden biri, şûrâyı resmi bir kurum haline getirmesidir. Allah Resûlü, vahiy dışındaki diğer konularda genellikle ashâbıyla istişarede bulunmuş ve bunu ümmetine tavsiye etmiştir. Bu durum hem Hz. Ebû Bekir hem de Hz. Ömer zamanında devam etmiştir. Böylece temelleri Allah Resûlü döneminde atılan şûrâ, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında sistemleştirilmiş ve başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Hz. Ömer, halkı ilgilendiren konularda en çok güvendiği kişilere danışmıştır. Halifenin hâkim görüşü, danışma meclisi olmadan yöneticiliğin meşru olamayacağı yönünde idi. İstişareye açılan bir mesele, etraflıca müzakere edilmiş ve belli bir fikir olgunluğuna eriştikten sonra yürürlüğe konulmuştur. Şûrâda genellikle çoğunluğun görüşleri doğrultusunda kararlar alınmıştır. Ancak Hz. Ömer, bazen ikna olduğu konularda azınlığın görüşünü kabul etmiş bazen de kendi görüşünü uygulamıştır. Çünkü şûrâda son söz halifenindir. Hz. Ömer'in çekirdek şûrâsında muhacir ve ensârın ileri gelenleri bulunmuştur. Halkın genelinin ilgilendiren meseleler ise Mescid-i Nebvî'de ve herkese açık bir şekilde yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Yönetim, Devlet İdaresi, Şûrâ, İstişare, Hz. Ömer.

*) Bu makale, 10-12 Ekim 2019 tarihinde Dicle Üniversitesinde yapılan III. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumunda (Isepa'19) sunulan "Yöneticilerinin En Çok İhmal Ettiği İlkelerden Biri Olan Şûrânın Hz. Ömer Döneminde Uygulamaları" adlı tebliğin genişlettilererek kısmen de değiştirilerek yayıma hazırlanmış hâlidir.

**) Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı
(e-posta: akerimoner@hotmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9643-1603>

Implementation of Shura (Consultation) During the Caliphate of Umar Ibn al-Khattab

Abstract

Umar ibn Al-Khattab has been the most mentioned figure in Islamic history of all Islamic leaders after the Beloved Prophet of Islam (PBUH). One of the factors that made him such a successful leader was his turning 'shura', the Arabic word for consultation, into an official institution. The Messenger of Allah (PBUH) habitually consulted with his companions on the issues other than the revelations and highly recommended this to his followers. This situation continued in both Abu Bakr and Umar ibn Al-Khattab period. However, this tradition, the foundations of which had been laid down by the Messenger of Allah himself (PBUH), was systematized and implemented successfully during the time of Umar ibn Al-Khattab, who consulted with those he trusted most on the matters of public concern. The predominant view of the caliph was that leadership was not to be regarded legitimate without an advisory council. The issues regarding the state affairs were thoroughly discussed by the council members, and only after a consensus had been reached could they be put into practice. In the council, the decisions were generally made in accordance with the opinions of the majority, despite the fact that he accepted the minority's view every now and then and implemented his own decision at other times. After all, the final decision was with the caliph himself. Parenthetically, the core members of the council were the notables from Muhajir, people of Mecca, and Ansar, people of Medina. As for the issues concerning the general public, they were publicly discussed and dealt with in the Masjid an-Nabawi.

Keywords: *Islamic History, Administration, State Administration, Shura, Consultation, Umar ibn Al-Khattab.*

Giriş

“Görüş alışverişinde bulunma ve danışma” anlamına gelen şûrâ, siyasi olarak yöneticilerin veya devlet başkanlarının görev alanlarına giren işler hakkında ilgililere danışıp onların eğilimlerini göz önünde bulundurması anlamına gelmektedir. Hem bireysel hem de toplumsal alanda doğru kararlara ulaşabilmek için gerekli bir yöntem olan şûrâ,¹ hayatın her alanında uygulanabilir olması açısından toplumların bekası için vazgeçilmez bir ilke olmuştur. Bununla birlikte şûrâ siyasi, sosyal ve ekonomik nitelikli kamu meseleleri hakkında kararların alınması yönüyle önemli bir ilkedir. Sağlıklı bir şekilde uygulandığı takdirde insan haklarını garanti altına almada önemi bir yere sahiptir.²

Şûrâyı ihmal eden yönetimlerin, halkını memnun etmede yetersiz kaldığı ve uzun süreli varlığını sürdüremediği bilinmektedir. Bunun için şûrâ, başta yönetim olmak üzere

1) Talip Türçan, “Şûra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, C. 39, s. 230.

2) Kâmil Muhammed el-Gindi, “Şûra ve İslam Hukukunda İnsan Hakları Demokrasisinin Belirginliği”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, Çev. Ahmet Kılınç, 2018, S. 12, s. 205.

insan hayatının her aşamasında önemli bir yere sahiptir. Tek başına alınan bir kararın isabet oranı, toplu olarak alınan kararlara oranla oldukça düşüktür. Çünkü bir insanın düşünmediği bir hususu, bir başkası düşünebilir ve olayı farklı bir pencereden değerlendirebilir. Onun içindir ki şûrâda alınan kararlar, genellikle olumlu sonuçlar doğurduğu ve hata payını en asgari bir seviyeye düşürdüğü bilinmektedir. Bu da nitelikli bir toplumun temeli anlamına gelmektedir.

İstişarenin önemli unsurlarından biri de herhangi bir karar alınmadan önce işin ehli insanların fikirlerine başvurmaktır. Konu hakkında bilgisi olmayan kişilerin fikirlerine müracaat etmek, sorunu çözmediği gibi farklı boyutlara da taşıyabilir. Allah Resûlü'nün, "İstişare edilen kişi emin olmalıdır"³ sözünden de anlaşıldığı gibi istişare edilen kişi, sıradan birisi değil de güvenilir ve işinin erbabı olmalıdır.

Şûrânın Kur'an-ı Kerim'deki surelerden birine ad olması, İslam dininin şûrâya verdiği önemi göstermektedir. Ayette, "iman etme ve namaz kılma" gibi temel ilkelerle birlikte şûrânın da ifade edilmesi,⁴ istişare etmenin Müslümanların hayatında vazgeçemeyecekleri bir ilke olduğunu göstermektedir. İslam dinine göre Müslümanların hayatlarında önemli kararlar alırken şûra/istişare prensibini işletmeleri, hayatın önemli bir unsuru olan ve bütün Müslümanları ilgilendiren yönetim de şûra esası üzerine kurulmalıdır. Böylece İslam dinine göre yönetim, şûrâ esası üzerine kurulmalıdır. Şûrânın şekli ise insanların tercihine bırakılmıştır.⁵

Herhangi bir konu hakkında ayet bulunuyorsa Allah Resûlü, o konuyu asla istişareye açmamıştır. Ancak ayet bulunmayan konularda genellikle ashâbının fikirlerine başvurmuştur. Hatta Allah Resûlü'nün yaşadığı ortamda istişareye en fazla önem verenin kendisi olduğu rivayet edilmektedir. Nitekim Ebû Hüreyre, "Allah Resûlü kadar istişareye önem veren ikinci bir kişiyi görmedim."⁶ ifadesiyle bu hakikati vurgulamaktadır. Aynı şekilde "dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz"⁷ hadisi de "şayet bilmiyorsanız bilenlere sorun."⁸ ayetini açıklar niteliktedir. Allah Resûlü, Bedir Gazvesi (2/624) başlamadan önce Mekkeli müşriklere karşı Müslümanların nerede karargâh kuracaklarını ve savaş bittikten sonra elde edilen esirlere nasıl muamelede bulunacağı hususunda ashâbın görüşlerine

- 3) Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et- Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, Dâru'l-Garbi'l-İslâm, Beyrut, 1996, Edeb, 57.
- 4) Size verilen herhangi bir şey, sadece dünya hayatının bir geçimliğidir. Allah katında olan, inanıp Rablerine güvenen, büyük günahlardan ve hayasızlıklardan çekinen, öfkelendiklerinde bile bağışlayanlar, Rablerinin çağrısına cevap verenler ve namaz kılanlar için daha iyi ve daha süreklidir. Onların işleri aralarında danışma iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da sarf ederler." 42/Şûra, 36, 37, 38.
- 5) Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi: (Hayatı ve Faaliyeti)*, Çev. Salih Tuğ, İmaj Yayınevi, İstanbul, 2003, C. 2, s. 891.
- 6) Tirmizî, *Cihad*, 35.
- 7) Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rf, *Sahih'u-Muslim*, Dâr'u-Taybe, Riyad, 2006, Fedâil, 141.
- 8) 16/Nahl/43.

müracaat etmiştir.⁹ Aynı şekilde Uhud Gazvesi'nden (3/625) önce Mekkeli müşriklerle Medine'de savunma savaşı mı yoksa şehir dışında meydan savaşı mı yapması gerektiği hakkında ashâbiyla istişarede bulunmuştur.¹⁰ Bunların dışında Hendek Gazvesi (5/627),¹¹ Hudeybiye Barış Antlaşması (6/628)¹² ve Tebük Seferi (9/630) gibi önemli savaşlarda ashâbın fikirlerinden istifade etmiştir.¹³ Bu konuda en fazla istişare edilen kişiler, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile Evs ve Hazreç kabilelerinin önemli şahsiyetlerinden kabul edilen Sa'd b. Muaz ve Sa'd b. Ubadedir.¹⁴

Allah Resûlü (s), sadece askeri alanlarda değil, hayatın diğer safhalarında hatta hakında ayet olmayan dini konularda bile çevresinde olanlarla istişare etmeyi ihmal etmemiştir. Mesela Mescidin içerisinde minberin nereye konulması ve insanları namaza çağırarak için nasıl bir uygulamaya başvurulması gerektiğini de ashâbiyla yaptığı istişare neticesinde belirlemiştir.¹⁵ Aynı zamanda ailevi konularda da eşleriyle istişarede bulunmuştur.¹⁶

Allah Resûlü, Müslümanlarla istişarede bulunduğu gibi Medine'de yaşayan gayrimüslimlerle de fikir alışverişinde bulunmuştur. Hicretten sonra Medine'de yaşayan kabile reisleriyle bir araya gelerek şehir-devlet yapısını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu konuda toplantıda bulunan herkesin fikrini almış ve ortak bir karara varmıştır. Alınan kararlar,

- 9) Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, trs., C. 2, s. 440; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 1, s. 226.
- 10) Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı Neşriyat, Konya, 1981, s. 332-333.
- 11) Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Meğâzî*, ed. Mehmet Azimli, Çev. Mehmet Nur Akdoğan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 69; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut, 1990, C. 3, s. 174; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, C. 2, s. 573.
- 12) İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, C. 3, s. 261; Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985, s. 81; İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî, Dâru'l Kitâbi'l Arabiyye, Beyrut, 1997, C. 2, s. 89.
- 13) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Futuhu's-Şam*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs., C. 3, s. 990-991.
- 14) İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, C. 3, s. 174.
- 15) İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, C. 2, s. 149 vd.
- 16) Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2003, "Cizye ve'l-Muvadaa", 18; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Kitâbu'l-meğâzi*, Dâru'l-A'lemî, Beyrut, 1989, C. 2, s. 613; Muhammed b. Ebi Bekir b. Eyyub b. Sa'd Şemsuddin b. Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, Müessesetu'r- Risale, Beyrut, 1994, C. 3, s. 263; Benî Mustalik Gazvesi dönüşünde münafıklar tarafından Hz. Aişe'ye atılan iftirada Hz. Peygamber, Hz. Aişe ile konuştuğu gibi diğer eşi olan Zeyneb b. Cahş'ın konu hakkındaki fikrini almıştır. Aynı zamanda Hz. Aişe'nin gariyesi olan Berire ile de konuşmuştur. Vâkîdî, *Kitâbu'l-meğâzi*, C. 2, s. 426; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut, 1990, C. 3, s. 308.

anayasa niteliğinde olup sözde kalmamış ve kayıt altına alınmıştır. Böylece farklı fikir, inanç ve etnik unsurlara mensup insanlar, bir araya gelerek beraber yaşama kararı almışlar ve bunu da belgelemişlerdir.¹⁷

Hız. Peygamber, hayatının her alanında ashâbıyla meşveret etmiş ve ümmetine istişareyi tavsiye etmiştir. Hız. Ali'nin "Senin irtihalinden sonra Kur'an ve sünnette hükmünü bulamadığımız bir mesele hakkında nasıl bir metot izleyelim?" sorusuna Hız. Peygamber şöyle cevap vermiştir: "Ümmetimden Allah'a itaatkâr olan ve işinde ehil olanları bir araya toplayarak onlarla istişare edin. Sadece bir kişinin fikrini esas alarak sakın karar vermeyin."¹⁸

Hız. Peygamber'den sonra Müslümanları idare eden Hız. Ebû Bekir, Allah Resûlü'nün yolunu takip ederek birçok işini istişareyle halletmiştir. Özellikle kendisinden sonra halife olarak bırakmayı düşündüğü Hız. Ömer'i de ashâbdan bazı kişilerin görüşlerini aldıktan sonra ümmete tavsiye etmiştir.¹⁹

Bu çalışmada, görünüşte ismi olmakla birlikte çoğu zaman ihmal edilen ilkelerden biri olarak kabul edilen şûrânın Hız. Ömer'in halifelîği zamanındaki tatbikatları üzerinde durulacaktır. Bu vesileyle Hız. Ömer'in oluşturduğu şûrânın günümüz idarecilerine referans teşkil etmesi hedeflenmektedir.

Araştırma Etiği

"Hız. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları" adlı bu çalışma, genel itibariyle klasik kaynaklardan yararlanmakla birlikte zaman zaman muahhar eserlerden de istifade edilerek hazırlanmış olup bilimsel araştırma ve akademik ilke ve kurallarına bağlı kalınmıştır.

1. Hız. Ömer'in Şûrâ Anlayışı

Hız. Ömer, Müslüman olduktan sonra Allah Resûlü'nün yanından ayrılmamış, askeri ve sivil birçok olayda onun yanında yer almıştır. Allah Resûlü'nün en çok danıştığı sahâbîlerden biri olan Hız. Ömer, onun vefatından sonra Müslümanların Benî Sâ'ide Sakifesi'nde Hız. Ebû Bekir'i halife seçmesinde aktif rol oynamıştır. Bunun dışında Hız. Ebû Bekir'in halifelîği döneminde zekât vermeyi reddeden, dinden dönen ve peygamberlik iddiasında bulunanlara karşı nasıl mücadele edileceği ile Kur'an-ı Kerim'in bir araya getirilmesi gibi birçok konuda yapılan fikir alış-verişinde halifenin yanında yer almıştır.²⁰

17) Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 1, s. 189.

18) Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, Çev. Komisyon, İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1996, C. 1, s. 384.

19) Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitabü'l-harâc*, Darü'l Ma'rife, Beyrut, 1979, s. 11.

20) Buhârî, *Zekât*, 1; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1993, C. 4, s. 143; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, Daru'l-Adva, Beyrut, 1990, C. 1, s. 35.

Hız. Ömer, halifelğe geldiği zaman Müslümanları ilgilendirecek ve içtihat yapmayı gerektirecek konularda bireysel davranmaktan uzak durmuş, her Müslümanın razı olacağı ve onunla amel edeceği bir yolu takip etmeye gayret göstermiştir. Çünkü Allah, “Ey iman edenler! Allah’a, Peygambere ve sizden olan ulu’l-emre (yöneticilere) itaat edin. Herhangi bir konuda ayrılığa düştüğünüz zaman, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız onu Allah ve Elçisi’ne arz edin. Bu daha iyi ve sonuç bakımından daha güzeldir.”²¹ şeklinde buyurmuştur. Hız. Ömer, Allah’a ve Peygambere itaat etmiş ve Allah’ın emri gereği müminlerle istişare etmekten geri durmadığından yaşadığı dönemde itaat edilecek bir idareci,²² sonraki nesiller için de örnek bir şahsiyet olmuştur.

Bir idarecinin yönetimi altında bulunan bireylere danışmadan onlar adına hareket etmesi ve bireysel karar vermesi son derece yanlış ve adaletsizce bir davranıştır. Çünkü insanlar, yanlış yapmamak için başkalarına danışma gereği duyarken, bir başkası adına karar verirken onları hesaba katmadan onlar adına karar vermesi, o insanların hukukunu çiğneme anlamına gelmektedir. Hız. Ömer’i yönetici olarak başarılı kılan en önemli etkenlerden biri de tebaasına değer vermesi ve onları yönetime ortak etmesidir. Bunun en güzel örneklerinden biri de kendisinden sonra yerine bırakacağı halife adayını belirlerken bütün toplumu ilgilendiren kararlar vermesi ve her kesimden insanları yönetime ortak etmesidir. Zira o dönemde hem Medine’de hem de sair kabileler nezdinde büyük bir itibara sahip olan Kureyş kabilesinden ve aşere-i mübeşşere olarak kabul edilen altı kişiyi²³ belirleyerek yönetimi onlara emanet etmesi son derece dikkat çekicidir.²⁴

Hız. Ömer, ensârı da devre dışı bırakmamış, onlara da halifeyi seçme görevini vermiştir. Rivayet edildiğine göre Kureyş kabilesinden altı kişilik şûrâyı belirledikten sonra seçimin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için Ebû Talha el-Ensârî’yi çağırarak yanına elli kişi almasını ve halife adayları kendi aralarında birini seçinceye kadar kapılarından ayrılmasını gerektğini, aksine hareket eden olursa gereğini yapmasını tembihledi.²⁵

21) 4/Nisa/59.

22) Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî, *es-Sîre*, ed. Mehmet Azimli, Çev. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 56.

23) Hız. Ömer, aşere-i mübeşşere olarak bilinen cennetle müjdelenen sahâbilerden yedi kişi hayatta bulunuyordu. Bunlardan hem eniştesi hem de amcasının oğlu olan Sa’id b. Zeyd’i şûrâya dâhil etmemiştir. Bunun dışında Ali b. Ebî talib, Osman b. Affân, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah, Abdurrahman b. Avf ve Sa’d b. Ebî Vakkas’ı şûrâya dâhil etmiştir. Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, C. 4, s. 228; Hız. Ömer, Ođlu Abdullah’ı da eşitlik olması durumunda eşitliği bozmak amacıyla şûrâya dâhil etti. Abdullah b. Ömer’in seçme hakkı olmasına rağmen seçilme hakkı bulunmuyordu. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, C. 1, s. 42.

24) Hız. Ömer’in halife adaylarını Kureyş Kabilesi’nden altı kişiyle sınırlandırması ile ilgili nedenlerin detayları hakkında bkz. Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife*, Ankara okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 19-20.

25) Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, C. 4, s. 229-230. Hız. Ömer, şûrâ heyetine üç gün içerisinde halife belirlemelerini istedi. Şayet bu zaman diliminde halife belirlenmezse veya azınlık çoğunluğa uymayıp problem çıkarmaya kalkışırsa, bu durumda sıkıntı çıkarmaya çalışmanın boynunu vurma talimatını verdi. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, C. 1, s. 43.

Halife, seçiminin şaibesiz yapılabilmesi için namaz kıldırma görevini de muhacirlerden ve ensârdan olmayan Rum diyarından gelip Müslüman olan Süheyb b. Sinân'a vermiştir.²⁶ Böylece Hz. Ömer, halkın tamamını ilgilendiren hilafet gibi önemli bir meselede her kesimden insanlara görev vererek meseleyi çözmeye çalışmıştır.

Halife Ömer, idarî teşkilatının oluşması için yasamanın yanında yürütme ve yargılama konularında da sahâbîlerin ileri gelenleriyle istişarede bulunmuştur. Bu şekilde ortaya çıkan ortak görüşler, belirli fikrî olgunluğa eriştikten sonra yürürlüğe konulmuştur. Hz. Ömer'in Allah Resûlü'nün ashâbını, belirli bir görev verdiklerinin dışında, Medine'den ayrılmasına müsaade etmemesinin en önemli nedenlerinden biri de şûrâyı işlevsel kılmaktı.²⁷

Hz. Ömer, kendi halifeliği döneminde başta idari konular olmak üzere birçok alanda başarılı bir yönetim sergilemesinin en önemli nedenlerinden biri de şûrâyı ikame etmesidir. Ondan sonra siyasi, sosyal, askeri ve ekonomik gibi birçok alanda meydana gelen bozulmalar ile İslam âleminin içinden çıkamadığı meseleler, onun bu konuda ne kadar isabetli karar verdiğinin göstergesidir.

Hz. Ömer'in düşüncesinde danışma meclisi olmadan halifeliğinin de meşru olamayacağı anlayışı hâkimdi. O, bu gerçeği şu şekilde ifade etmiştir: “Şûrâsız hilafet olmaz.”²⁸ Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'in konu hakkındaki hassasiyetini “insanlar herhangi bir konuda ihtilafa düştüklerinde Ömer'in o konu hakkında neler yaptığına baksınlar”²⁹ sözüyle ifade etmiştir. Hz. Ömer'in yönetiminde halkı ilgilendiren meselelerde yöneticilerin aralarında meseleleri mutlaka müzakere etmeleri gerektiği anlayışı hâkimdi. “İstişare etmeden uygulamaya konulan konular, başarısızlığa mahkûmdur.” anlayışına sahipti.³⁰

Hz. Ömer, şûrâ esnasında istişareye katılanların fikirlerini rahat bir şekilde söylemelerine olanak sağlamış ve onları sonuna kadar dinleme tahammülünde bulunmuştur. Nitekim bir defasında adamın biri Hz. Ömer'e: “Allah'tan kork!” demiş ve alabildiğine sözünü uzatmıştı. Orada bulunanlardan biri: “Müminlerin emirine karşı fazla konuşun” demesi üzerine Hz. Ömer: “Bırak konuşsun şayet doğruları söylemezlerse onlarda hayır olmaz. Bizler de onların doğru söylediklerini kabul etmediğimiz takdirde o zaman bizde hayır olmaz.” dediği aktarılır.³¹

26) İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. 1, s. 42; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Mütakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî, Saffet es-Sakâ, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1981, C. 5, s. 733.

27) Türcan, “Şûra”, C. 39, s. 231.

28) Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çev. Talip Yaşar Alp, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 182.

29) Ebu Bekir b. Ebi Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osmân, *el-Musannef*, Dârü't-Tâc, Riyad, 1989, C. 5, s. 298.

30) Mustafa Fayda, “Hz. Ömer Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, s. 185.

31) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 12.

Hız. Ömer, istişareye açtığı konu hakkında Kur'an ve sünnette herhangi bir hüküm bulduğu takdirde istişareden vazgeçmiş, nassa göre hareket etmiştir. Nitekim Medineli kızların fazla mehir istediklerini gerekçe göstererek, köle kökenli ve yabancı kadınları tercih eden gençleri gördüğünde mehir konusuna sınır getirmek istemiştir. Fakat bu konuda herhangi bir sınırın konulamayacağı ile ilgili Nisa Suresi'nin 20. ayeti kendisine gösterilince kararından vazgeçmiştir.³² Aynı şekilde istişare ettiği meselelerde Allah Resûlü'nün konu hakkında fikrini öğrendiği zaman istişareden vazgeçmiş ve hadis-i şerif onun için bağlayıcı olmuştur. Rivayet edildiğine göre Hız. Ömer, Şam seferi esnasında bölgede veba hastalığının olduğunu öğrenince Şam bölgesine girip girmeme hususunda tereddüt etmiş ve durumu orada bulunanlarla istişare etmiştir. Neticede Abdurrahman b. Avf, Hız. Peygamber'in (s), "Bir yerde veba haberini aldığınızda oraya girmeyiniz. Vebalı olan yerde bulunuyorsanız oradan da çıkmayınız." hadisini nakledince Hız. Ömer, veba olan yere girmemeye karar vermiştir.³³

Hız. Ömer, içinden çıkamadığı ve istişarede bulunduğu konularda genellikle Hız. Peygamber'e isnad edilen bir söz söylendiğinde onunla amel etmiştir. Nitekim anne karınında öldürülen ceninin diyetinin nasıl olması gerektiği ile ilgili mesele hakkında Hız. Peygamber'in hadisi aktarıldığında hemen onunla amel etmiştir.³⁴ Ancak tam olarak emin olamadığı ve şüphelendiği durumlarda Hız. Peygamber'e dayandırılan sözler hakkında şahit istemiştir. Şahit getirildiğinde başka bir delil aramamış ve istişareyi bitirmiştir. Fatıma bt. Kays'ın Hız. Peygamber'den aktardığı haberi önce reddetmiş, ardından Ebû Sa'id el-Hudrî olaya şahitlik edince kabul etmiştir.³⁵ Aynı şekilde Hız. Peygamber'e isnad edilen Muğire b. Şu'be'nin rivayetini, Muhammed b. Mesleme şahitlik edince kabul etmiştir.³⁶

Hız. Ömer, kadınları ilgilendiren meseleler hakkında herhangi bir hüküm vermeden önce onlarla istişarede bulunmuştur. Bu hususta Hız. Peygamber'in eşlerine danıştığı bilinmektedir. Bunların başında Hız. Aişe gelmektedir. Aynı şekilde kızı Hız. Hafsa ile de istişarede bulunduğu olmuştur. Nitekim savaşa gidip gelmeyen eşine acıklı şiirler söyleyen kadının durumuna şahit olan Hız. Ömer, Hız. Hafsa'ya "Bir kadın en fazla kocasından ne kadar uzak durabilir?" sorusuna Hız. Hafsa: "Dört ay" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hız. Ömer, savaşan evli askerlerin dört aydan fazla cephede kalmaması yönünde bir genelge yayınlamıştır.³⁷ Böylece halife, kadınlar hakkında hüküm verirken kendilerine

32) Muhammed Yûsuf Kandehevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1999, C. 3, s. 495; Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, C. 3, s. 356-357.

33) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. 2, s. 400-401; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed, *Divânü'l-mübedte' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988, C. 2, s. 554.

34) Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *el-Ümm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1990, C. 6, s. 115.

35) Detaylar için bkz. Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî Karafî, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Mekke, 1995, C. 7, s. 2932.

36) Muhammed Ali es-Sâ'yis, *Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2002, s. 791.

37) Şibli Nu'mani, *Bütûn Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 314.

danışmadan son sözü söylememiştir. Bu durum kadının o dönemde yönetimde söz sahibi olduğunu göstermektedir.

Hz. Ömer, bir konuyu istişareye getirmeden önce o mesele üzerinde iyice düşünmüş ve belli bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Kendi halifeliği döneminde genellikle Allah Resûlü'nün ashâbına danışmakla birlikte zaman zaman içtihadına göre hareket ettiği de olmuştur. İchtihadı ile ilgili konularda da toplumun menfaatini göz önünde bulundurarak karar verdiği anlaşılmaktadır. Zira Medine kadınlarının ilgisini çeken ve fitneye sebebiyet verebilecek durumda olan Nasr b. Haccâc'ı Basra'ya sürmesi bu şekilde değerlendirilebilir.³⁸ Aynı şekilde Müslüman erkeklerin eşlerini ihmal etme endişesini gerekçe göstererek ehl-i kitaptan kadınlarla evlenmesine müsaade etmemesi de yine kendi içtihadıyla olmuştur. Bu hususta herhangi birine danışma gereği duymamıştır.³⁹

Hz. Ömer, ümmetin faydasına olduğunu düşündüğü herhangi bir konu hakkında bireysel olarak verdiği kararlarda onun gerekçesini insanlarla paylaşırdı. Çünkü halk, halifenin verdiği kararın içyüzünü bilmediğinden tedirgin olma ihtimali vardı. Nitekim Hâlid b. Velîd'i görevden azledince hem Hâlid'in askerleri hem de halk arasında bazı rahatsızlıkların olduğunu hissetti. Bunun için Cabiye'de halkın huzuruna çıkarak Hâlid'i görevden aldığının gerekçesini anlattı.⁴⁰

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Müslümanlardan başka İslam coğrafyasında yaşayan diğer milletlerle de istişarede bulunuluyordu. Bu tür durumlarda verilecek hüküm hangi millet ve memleketi ilgilendiriyorsa onlarla istişare yapılarak bir neticeye varılıyordu. Dolayısıyla Hz. Ömer döneminde Müslümanların tebaası olan her millet, yönetimde söz sahibi olabiliyordu.⁴¹

Halife Ömer, zimmîlerin refahını ilgilendiren idari meselelerde onlarla daima görüş alışverişinde bulunmuş ve onların onayını almadan herhangi bir kural koymamıştır. Irak'ın arazi ölçümü ele alındığı zaman, İranlı arazi sahiplerini Medine'ye davet ederek

38) İbn Sa'd'ın aktardığına göre Hz. Ömer, bir gece asayiş amacıyla dolaşmaya çıktığında kadınların bir araya gelerek Medine halkının en parlak yüzüstünün kim olduğunu birbirlerine sorduklarını ve bunun Nasr b. Haccâc olduğunu öğrenmiştir. Aynı şekilde bazı kadınların bu kişi hakkında İslam dininin tasvip etmediği sözleri sarf ettiklerine şahit olmuştur. Sabah olduğunda bu adamın kim olduğunu araştırmış ve Süleymoğullarından Nasr b. Haccâc adında bir genç olduğunu öğrenmiştir. Hz. Ömer, onu yanına çağırdığında kadınların bahsettiği kadar ilgi çekici olduğunu görmüş ve üç defa "Vallahi sen bu kadınların kurdusun" diyerek onu Medine'den Basra'ya sürmüştür. Detaylar için bkz. İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001, C. 3, s. 265-266; Ayrıca bkz. Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafî, *Târîhu medîneti Dimeşk*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990, C. 62, s. 20.

39) İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, C. 70, s. 220; Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerrem b. Alî, *Muhtaşaru Târîhi Dımaşk*, Daru'l-Fikr, Dimeşk, 1984, C. 28, s. 251.

40) Hâlid b. Velîd'in görevden alınması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 427 vd.

41) Şibli Nu'mani, *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 277.

onlarla vergi tahakkuku hakkında konuşmuştur. Mısır'ın arazi ölçümünde ise genellikle Mukavkis ile görüş alışverişinde bulunmuştur.⁴²

2. Şûrânın Sistemleşmesi ve Çekirdek Şûrâ

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde istişare vardı ancak resmi olarak bir şûrâ kurumu mevcut değildi. Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk zamanlarında bu uygulamanın daha önce olduğu gibi devam ettiği görülmektedir. Zira Hz. Ömer de selefleri gibi Allah Resûlü'nün ashâbıyla istişare etti. Ancak işlerin çoğalması ve içinden çıkılmayan meselelerin ortaya çıkması neticesinde şûrânın sistemli bir hale geldiği anlaşılmaktadır.

Halife Ömer, Kur'an ve sünnette hükmü bulunmayan bir mesele hakkında görüş belirtmeden önce aynı şekilde diğer bölge ve vilayetlerden gelen meseleler hakkında belirli bir hüküm vermek için halkın saygısını kazanmış muhacir ve ensârdan oluşan ve toplumun önderleri kabul edilen belirli sayıdaki istişare heyetini toplardı. Olaylar, özgürce müzakere edilip belirli bir fikir olgunluğuna ulaşıldıktan sonra bir neticeye varılır ve uygulamaya konulurdu. Hz. Ömer'in sistemli olarak oluşturduğu bu şûrâ, dar çerçevede ve belirli kişilerin katılımıyla gerçekleştirilirdi. Halifeliğinin ilk yıllarında genellikle muhacirlerle danışmakla birlikte yeri geldiğinde ise ensârın konu hakkındaki fikirlerine müracaat etmiştir. Sonraki zamanlarda ise istişarenin sistemleştiği ve bu iş için bazı kişilerin belirlendiği anlaşılmaktadır. Hz. Ali, Hz. Osman, Talha b. Übeydullah, Abdurrahmen b. Avf, Zeyd b. Sabit, Ubey b. Kab ve Muaz b. Cebel gibi kişiler, bu istişarede bulunanlardan bazılarıydı. Araplar hem muhacirlerden hem de ensârdan oluşan bu kişileri, temsilcileri olarak görüyorlardı.⁴³ Böylece Hz. Ömer, toplumda söz sahibi insanlarla istişare etmeyi sorumluluk olarak kabul ediyordu.⁴⁴

Mahiyeti itibariyle İslam coğrafyasında meydana gelen ciddi meseleler bu mecliste görüşülür ve belirli bir karara varılırdı. Gerekli görüldüğü takdirde aşağıda açıklayacağımız gibi umumi mecliste götürülür ve halka duyurulurdu. Böylece halkın alınan kararlardan hemen haberi oluyordu.⁴⁵

Hz. Ömer, bir mesele hakkında karar verirken illaki Medine'deki şûrâ heyetinin toplanmasını beklemiyordu. Nerede bulunursa bulunsun ve kiminle olursa olsun herhangi bir konu hakkında karar vermeden önce mutlaka çevresinde bulunan kişilerin fikirlerine müracaat etmiştir. Bununla alakalı hadis kaynaklarında şöyle bir olay anlatılmaktadır: Hz. Ömer, Şam'a gitmek amacıyla Yermûk yakınlarında bir köy olan Serğ'e geldiğinde

42) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 37-38; Şibli Nu'mani, *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 278.

43) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 24-25; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fi's-süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl*, C. 13, s. 250; Şibli Nu'mani, *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 181, 182; Murat Sarıçık, *Hz. Ali İlk Üç Halifeyle Kavga mıydı?*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2012, s. 209.

44) Tuğrul Tezcan, "Hz. Ömer ve Şura Anlayışı", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, sivas, 2018, C. 1, s. 418.

45) Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn 3*, Emin Yayınları, Bursa, 2018, C. 3, s. 221.

bazı komutanlar kendisini karşılamışlar. Bölgedeki baş komutan Ebû Ubeyde b. Cerrah, halifeye Şam'da veba hastalığı vuku bulduğunu haber vermiştir. Bunun üzerine halife, ilk önce muhacirlerden oluşan bir grupla görüşmüş ve Şam'a gidip gitmeme hususunda onların fikirlerine başvurmuştur. Ancak muhacirler, aralarında ihtilaf ettiklerinden halifeye net bir karar verememişlerdir. Halife, onları çıkardıktan sonra ensârdan bazılarını kabul etmiş ve konu hakkında görüşlerini öğrenmeye çalışmıştır.⁴⁶

Hz. Ömer, sadece yönetim alanında değil, hayatın her alanında Hz. Peygamber'in as-hâbıyla istişarede bulunmuştur. Onun adlî ve fikhî konularda da istişare heyetinin olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

3. Genel Şûrâ

Hz. Ömer, genellikle herhangi bir konu hakkında fikir beyan etmeden önce çekirdek şûrâyı toplar ve bunların vereceği kararları yeterli sayardı. Ancak bütün Medinelileri ilgilendiren önemli ve nadir bir sorun ile karşılaştığında şehirde yaşayan bütün halkı istişareye davet ederdi. Bu tür istişarelerin bazen günlerce sürdüğü bilinmektedir. Bu meclis şu şekilde toplanırdı: Bir tellal, devletin idari merkezi olan Medine sokaklarında dolaşır ve "halife şu konuyu istişare etmek için sizi mescitte beklemektedir" diyerek halka yüksek bir sesle halifenin mesajını bildirirdi. Halk, mescitte toplandığında Hz. Ömer, iki rekât namaz kıldıktan sonra minbere çıkar ve halka hangi konuyu istişare etmek istiyorsa o konu hakkında kısa bir açıklama yaptıktan sonra istişareyi başlatırdı.⁴⁸

Bu şûrâya halktan isteyen herkes katılabiliyor ve usulüne uygun bir şekilde görüşünü dile getirebiliyordu.⁴⁹ Hz. Ömer, insanlara o hakkı tanıyordu. Çünkü halifenin en temel hedefi hakikatin ortaya çıkmasıydı. Bunun için her yolu deniyordu. Bir konu hakkında kendi fikrini rahatlıkla söylediği gibi başkasının da fikirlerini özgür bir şekilde söylemelerine imkân tanıyordu. Böyle yapmanın hem bir hak hem de görev olduğu kanaatinde olmalıdır.

Medine'de yaşayan herkesin katılabildiği bu şûrâya zaman zaman kadınların da katıldığı bilinmektedir. Nitekim rivayet edildiğine göre insanların maddi imkânlarının arttığı bir dönemde Medine'de yaşayan kadınlar, kendilerine talip olan erkeklerden fazla miktarda mehir talep ettiler. Müslüman erkekler de hür kadınları bırakıp köle kökenli ve yabancı kadınlara yönelmeye başladılar. Halife, bu durumu Müslümanların geleceği için bir

46) Olay şu şekilde devam etmiştir: Hz. Ömer, muhacirler gibi ensârdan da net bir cevap alamamıştır. Daha sonra Kureyş'in ileri gelenlerinden olup aynı zamanda muhacir olanlardan bazı kişileri çağır-
mış ve kendilerine danışmıştır. Onlar muhacir ve ensâr gibi ihtilafa düşmemişlerdir. Halkın vebalı yere girmemesi gerektiği yönde kanaat bildirmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, halka şöyle seslenmiştir: "Ben sabahleyin döneceğim. Siz de hazırlığınızı yapın ve benimle gelin." Bkz. Buhârî, *Tıb*, 30; Muslim, *Selam*, 100.

47) Sarıçık, *Hz. Ali İlk Üç Halifeye Kavgalı mıydı?*, s. 162-210.

48) Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 181.

49) Fayda, "Hz. Ömer Devri", 185; Algül, *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn* 3, C. 3, s. 221.

tehlike olarak algıladığından çözüm için halkı şûrâya davet etti. Şûrâ için belirlenen gün ve saat geldiğinde Hz. Ömer, minbere çıkarak halka durumun vahametinden bahsetti ve bundan sonra hiç kimsenin kırk dirhemden fazla mehir istenmemesi gerektiğini söyledi. Bunun akabinde Kureyşli bir kadın, halifeyi sert bir dille uyardı ve “Sen hangi gerekçeyle Allah’ın bizim için takdir ettiği hakkı kısıtlamaya çalışıyorsun. Zira Allahu Teâlâ: ‘Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka birini almak isterseniz öncekine kantarlarca mehir vermiş olsanız bile, ondan herhangi bir şeyi geri almayın.’⁵⁰ demiyor mu?” Bunun üzerine Hz. Ömer, kendi düşüncesinin doğru olmadığını ve hata yaptığını anladı. Tebaasından hatasını düzelterek ve doğruları söyleyecek bu tür cesur kişilerin bulunmasından dolayı da Allah’a hamd etti.⁵¹

Hz. Ömer, istişareye konu olan mesele hakkında mescitte bulunanların fikirlerini almadan önce kendi fikrini söyler daha sonra konu hakkında başkalarının fikrine müracaat ederdi.⁵² Rivayet edildiğine göre Sa'd b. Ebî Vakkâs, Amr b. Âs ve Ebû Ubeyde b. Cerrah Şam, Irak ve Mısır’da ele geçirilen topraklar hakkında nasıl bir karar vereceklerine dair halifeden görüş istediler.⁵³

Halife hem valilerden aldığı bu habere hem de merkeze gelen ganimetlerin fazlalığından ne yapacağını bilemedi.⁵⁴ Çünkü bundan önce gelen mallar azdı ve hemen dağıtılıyordu. Ancak bu defa Medine’ye bir hayli ganimet geldiğinden bunları nasıl taksim edeceğini bilmiyordu. Bunun için halkı istişareye davet edip konu hakkında bilgilendirme yaptıktan sonra onların fikrini almadan önce kendi fikrini şu şekilde açıkladı: “Ben Müslümanların elinde geçen bu arazileri dağıtmayıp eski sahiplerine geri vererek onlardan vergi almayı düşünüyorum. Allah Resûlü’nün Hayber topraklarını bölüştürdüğü gibi ben de bu toprakları aranızda bölüştürmek isterdim.⁵⁵ Ancak şartlar eskisi gibi değil. Çünkü Müslümanların düzenli gelire ihtiyacı bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu topraklar üzerinde yaşayan eski sahipleri, topraklarını geri almak amacıyla Müslümanlarla savaşacaklardır. Bu da

50) 4/Nisa/20.

51) Yûsuf Kandehlevî, *Hayâtu’s-Sahâbe* C. 3, s. 495; Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, C. 3, s. 356-357.

52) Bu uygulamanın Hz. Peygamber döneminden itibaren var olduğu bilinmektedir. Zira Hz. Peygamber, Uhud Savaşı’ı öncesinde savaşın nerde yapılacağı hususunda ashâbıyla istişare edince ilk önce kendi fikrini söylemiş sonra onları dinlemiştir. Bkz. İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, s. 332-333; İstîşarede, kararlar alınırken oy çokluğu veya oybirliğiyle değil, son sözü, istişareyi ortaya atan söyler.

53) Muhammed Ebu Zehra, *İslâmda Sosyal Dayanışma*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1976, s. 71; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 236; Mehmet Erkal, “Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2007, s. 16.

54) Muhammed b. Ali b. Tabatabâ İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi’l-âdâb el-sultâniyye ve’l-duvel el-İslamiyye*, Dâru Sâdr, Beyrut, trs., s. 83; Abdussettar eş-Şeyh, *Ömer bin el-Hattab*, Dâru’l-Kalem, Dimeşk, 2012, s. 417-418.

55) Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitâbü’l-emvâl*, Darü’ş-Şuruk, Beyrut, 1989, s. 82, 134, 140; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, C. 2, s. 187, 188, 189; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1989, s. 33.

bizim aleyhimize olur. Bunun için bu arazileri dağıtmamayı düşünüyorum.⁵⁶ Bu konuda sizin fikrinizi merak ediyorum.⁵⁷ Nasıl olmasını arzu ediyorsanız öyle yapalım.”⁵⁸

Hız. Ali ile birlikte⁵⁹ Abdullah b. Ömer, Osman b. Affan, Talha b. Übeydullah⁶⁰ ve Mâlik b. Enes⁶¹ halifenin görüşünü desteklerken Bilal b. Rebah, Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avvam ise bu tur toprakların Müslümanların hakkı olduğunu ve eski sahiplerinin herhangi bir hakkı olmadığını ve mücahitlere pay etmesi gerektiğini bildirdiler.⁶² Hız. Ömer, sadece muhacirlerin değil, konu hakkında ensârın da fikrini alarak net bir düşünceye ulaşmaya çalıştı.⁶³

İstişare neticesinde Hız. Ömer’in fethedilen arazilerin dağıtılmayıp devlet hazinesine yeni ve düzenli bir gelir getirme fikri kabul edildi. Böylece halife bu kararı valilerine bildirdi. Arazilerin miktarını belirlemek amacıyla Osman b. Huneyf görevlendirildi.⁶⁴

İstişarenin ikinci konusu fethedilen yerlerden gelen ganimetlerin halka ne şekilde dağıtılması meselesiydi. Hız. Ali, ganimetlerin hemen dağıtılması ve hazinede biriktirmemesi gerektiği yönünde kanaat bildirirken Hız. Osman da halka ganimetlerin düzenli ve adaletli bir şekilde dağıtılabilmesi için kayıtların tutulması gerektiğini bildirdi.⁶⁵

Halifenin arayış içerisinde olduğunu⁶⁶ gören Hâlid b. Velid,⁶⁷ Şam bölgesinde olduğu zamanlarda oranın idarecilerin bu tür durumlarda gelir ve giderlerini kayıt altına aldık-

56) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 25-26.

57) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 36; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc*, Darü'l-Şuruk, Kahire, 1987, s. 82.

58) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 45; İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, C. 3, s. 279-280; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, Darü'l-Hadis, Kahire, 2006, s. 297.

59) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 36; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, s. 136, 137.

60) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 24-25.

61) Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, s. 137.

62) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 24-25; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, s. 135.

63) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 25; Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldan*, s. 207.

64) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, s. 26.

65) Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, C. 4, s. 209; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Darü'l-Minhac, Beyrut, 2013, s. 254; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 82; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, s. 297-298; Şibli Nu'mani, *Bütûn Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 223; Fayda, “Hız. Ömer Devri”, C. 2, s. 135.

66) İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-âdâb el-sultaniyye ve'l-duvel el-İslamiyye*, s. 83.

67) Velid b. Hişam b. Muğire'nin bu teklifi yaptığı da aktarılır. Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, C. 4, s. 209; Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 254; Bu teklifi Merzûban'ın yaptığına dair bkz. *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 297-298; Ebû Zeyd Veliiyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, Darü'l-Fettah, Şarika, 1995, s. 342.

larını ve meselelerini böyle çözdüklerini, kendilerinin de bu şekilde yapabileceklerini söyledi.⁶⁸ Bu fikir halifenin hoşuna gitti ve kayıtların tutulması için talimat verdi.⁶⁹

Hız. Ömer'in yaptığı bu istişare, bütün halkı ilgilendirdiği için muhacir ve ensârın ileri gelenlerinin de içinde bulunduğu genel bir şûrâya dönüşmüştür. Meselelerin öneminden dolayı bu şûrânın birkaç gün sürdüğü aktarılmaktadır.⁷⁰

Hız. Ömer, bir konuyu istişareye açtığı zaman orada bulunan herkesin fikrini söylemesine imkân tanımıştır. Konu etraflıca müzakere edildikten sonra ortaya çıkan ortak fikir tercih edilmiş ve halife de ona göre hareket etmiştir.

Yapılan şûrâ toplantısında halife, şûrâ üyelerini dinledikten sonra son sözü kendisi söylemiştir. Buna rağmen bazen kendi düşüncesinin hilafına hareket ettiği de olmuştur. Bu tür durumda ashabin düşünceleri, Hız. Ömer'in hoşuna gitmiş ve ashab, onu ikna etmeyi başarmıştır. Nitekim halife, Sasanilerle yapılan en kritik ve en büyük savaşlardan biri olan Kadisiye Savaşı (15/636) öncesinde cepheye gitmek istemiş ancak Sırar bölgesinde hatırı sayılır bazı sahâbîlerle yaptığı istişare neticesinde kararından vazgeçmiştir. Çünkü halifenin cepheye gitmesi ve olası şehadeti durumunda Müslümanların büyük bir sıkıntıya maruz kalacaklarına dair fikir kabul görmüştür. Bunun üzerine Hız. Ömer, kendi yerine Sa'd b. Ebi Vakkas'ı cepheye göndermiştir.⁷¹

Halife Ömer, istişareyle hareket etmesine rağmen bazen çoğunluğun değil, azınlığın görüşünü kabul edip ona göre hareket etmiştir. Mesela Müslümanlar Kudüs'ü almak istedikleri zaman oranın ruhani lideri, halife geldiği takdirde şehri savaşız teslim edeceklerini bildirdi. Hız. Ömer, olaydan haberdar olunca ashâbı toplayıp onlarla istişare etti. Çoğunluk halifenin gitmemesi yönünde kanaat bildirince Hız. Ali ise gitmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine halife, Hız. Ali'nin dediğini yaptı ve Kudüs'e gitti.⁷²

Hız. Ömer, nadiren de olsa şûrâ üyelerinin dediğini yapmamış halkın çoğu karşı çıkmasına rağmen doğru bildiğinden vazgeçmemiştir. Nitekim kendi halifelîği döneminde 634 tarihinde Sasanilerle yapılan ilk mücadele olan Cısr/Köprü Savaşı öncesinde Müslümanları cihada çağırdığı halde genel bir gevşeklik ve isteksizlik gördüğünde çağrısına destek veren ilk kişi olan ve sahâbî olmayan Ebû Ubeyd b. Mes'ud es-Sekafi'yi komutan olarak tayin etmiştir. "Allah Resûlü'nün ashâbı dururken Ebû Ubeyd'i mi komutan yapıyorsun?" şeklindeki itirazlara rağmen Hız. Ömer, kararından vazgeçmeyerek Ebu Ubeyd komutasındaki birliği cepheye göndermiştir.⁷³ Aynı şekilde Hız. Ömer, yönetiminde bulu-

68) İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, C. 3, s. 275; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldan*, s. 630-631; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, C. 4, s. 209; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, s. 297, 298.

69) Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 254; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 342.

70) Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 25; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 200.

71) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 7, s. 35-36.

72) Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, C.3, s. 608.

73) Hız. Ömer'in Allah Resulü'nün ashabından olmayan Ebû Ubeyd'i komutan yapınca bazıları buna itiraz etmiştir. Bunun üzerine Hız. Ömer, "Ashâb, bu dine yardım etme hususunda öncü oldu. Ancak

nan beldeleri dolaşarak halkın durumunu yerinde öğrenmek ve Amvâs Vebası'ndan etkilenenleri teselli etmek gibi bir niyeti vardı.⁷⁴ Bu amaçla beldeleri dolaşmaya nereden başlaması gerektiği ile ilgili ashâbla istişarede bulundu.⁷⁵ İstişarede herkes fikrini beyan etti. Halife ise onların dediğinin hilafına, vebadan dolayı hayatını kaybedenlerin miraslarını dağıtmak ve bölge halkını teselli etmek amacıyla önce Şam bölgesini daha sonra diğer beldeleri ziyaret edeceğini söyledi ve dediğini yaptı.⁷⁶

Bunun dışında askerlerin maaşları, kâtiplerin teşkilatlandırılması, mülki amirlerin tayini, azınlıkların ticaret yapma serbestliği, gümrük vergilerinin belirlenmesi ve buna benzer devletin diğer meseleleri yapılan şûrâ neticesinde belirlenmiştir.⁷⁷

Hz. Ömer'in başvurduğu bir başka istişare heyeti, İslam coğrafyasında yaşayan bütün halktır. Bu istişarede insanların dinine, ırkına, cinsiyetine, sivil veya memur olduklarına bakılmaksızın devletin hudutları içerisinde bulunan herkes katılabiliyordu. Bu istişare, her yıl Mekke'de ve hacc mevsiminde gerçekleşiyordu.

İslam dünyasının dört bir yanından hac niyetiyle bu mukaddes beldeye gelen Müslümanlar, aynı zamanda yöneticilerinden çektikleri sıkıntılarının hesabını sorabildikleri yerd. Zira Hz. Ömer, aynı mevsimde bütün memurlarını da oraya çağırıyordu. Memurlar hem hac görevlerini yerine getiriyor hem de halka hesap veriyorlardı. Bu büyük halk toplantısında Hz. Ömer, herhangi bir memur hakkında şikâyeti olanları, şikâyetlerini açıklamaya davet ediyordu. Burada problemin büyüklük küçüklüğüne bakılmaksızın kimin ne sıkıntısı varsa halifenin önünde yöneticilerine sorabiliyordu. Bu amaçla soruşturmalar yapılıyor ve mağduriyetler giderilmeye çalışılıyordu. Bir defasında halife, “Ey insanlar! Yöneticileriniz sizleri dövmek ve mallarınızı haksız bir şekilde elinizden almak için değil de Allah Resûlü'nün sünnetini sizlere benimsetmek için atanmışlardır. Bu nedenle yöneticileriniz, aksine hareket edecek olurlarsa bana haber verin ki, bunun hesabını sorayım” diye büyük bir topluluğa seslendi. Bunun akabinde Mısır valisi Amr b. Âs, “Bir memur asayiş sağlamak için bir vatandaşı dövecek olursa o memur da cezalandırılacak mı? diye sorduğunda Hz. Ömer şöyle karşılık verdi: “Allah'a and olsun ki, kesinlikle onu da cezaya çarptırırım. Çünkü Allah Resûlü'nün uygulamaları da bu şekildeydi. Müslümanları asla dövmeyin. Şayet onları döverseniz alçaltmış olursunuz. Onların haklarını eksiksiz verin. Zira böyle yapmazsanız kendilerini suç işlemeye teşvik etmiş olursunuz.”⁷⁸

Iraklılarla yapılacak savaşta gevşeklik gösterdi. Yaptığımız çağrıya ilk önce Ebû Ubeyd cevap verdi. Dolayısıyla komutanlık onun hakkıdır.” diye karşılığını verdi. Detaylar için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 7, s. 26.

74) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 7, s. 88.

75) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. 2, s. 402.

76) Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, C. 4, s. 59.

77) Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 182.

78) Ebû Yusuf, *Kitabü'l-Harâc*, s. 12; Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 193; Bir defasında bütün görevlilerin hazır bulunduğu bir sırada Hz. Ömer, halka hitaben “amirlerinden herhangi bir şikâyeti olan varsa buyurun söylesin.” Bu esnada Mısır valisi Amr b. Âs ile diğer valiler de bulunuyorlardı. Dinleyicilerden bir adam ayağa kalktı ve bir amirin kendisine yüz kırbaç

Sonuç

Karşılıklı görüş alışverişinde bulunma anlamına gelen şûrânın İslam dininde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim, insanları danışmaya teşvik ettiği gibi Hz. Peygamber'in uygulamalarında istişarenin örneklerine rastlamak mümkündür.

Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in yanından ayrılmayan Hz. Ömer'in dünyasında da şûrânın ayrı bir yeri olduğu bilinmektedir. Zira Allah Resûlü'nün vahyin olmadığı yerlerde sık sık istişareye başvurmasını gören Hz. Ömer, bu durumu kendisine ilke edinmiştir. Öte yandan Hz. Ebû Bekir'in halifeliği zamanında birçok olayda kararları onunla alması, devlet idaresinde önemli bir tecrübe ve bilgi birikimine sahip olmuştur.

Halifelik makamına geldiğinde seleflerinden elde ettiği tecrübeyi hayatına uygulamıştır. Hatta işi bir adım daha ileriye götürerek kurumsallaştırmayı başlatmıştır. Zira Allah Resûlü ve Hz. Ebû Bekir zamanında bireysel bir konumda bulunan Şûrâ, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde sistemleşmiştir.

Hz. Ömer, halifeliğinin ilk dönemlerinde iş yoğunluğunun azlığından dolayı istişare hususunda selefleri gibi hareket etmiştir. Bazı meseleleri kendi içtihadına göre hallettiği gibi zaman zaman çevresinde bulunan kişilerin fikirlerinden de istifade etmiştir. Ancak daha sonra artan iş yoğunluğu ile yeni problemler ve farklı görüşlerin ortaya çıkması neticesinde şûrâ vazgeçilmez bir hale gelmiştir. Halife, meseleleri Allah Resûlü'nün güvenini kazanmış ve toplumda söz sahibi sahâbîlerle istişare ederek bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır.

Hz. Ömer, İslam coğrafyasında farklı memleketlerde yaşan halkın idarecilerin kendilerine nasıl davrandığını tespit etmek amacıyla rastgele bazı kişileri çağırarak fikirlerine başvurmuştur. Öte yandan kendi tebaası olan gayrimüslimleri ilgilendiren konularda da kendileriyle istişarede bulunmuştur.

Genel olarak Hz. Ömer'in şûrâsı, muhacir ve ensârdan oluşan ve belirli bir sayıda kişilerin katıldığı şûrâdır. Halife, konunun önemine göre bazen sadece muhacirlerle istişare etmiştir. Ancak genel olarak hem muhacirlerin hem de ensârın içinde bulunduğu bir heyeti toplamış ve onlarla meseleleri çözmeye çalışmıştır.

Bir başka istişare çeşidi ise bütün Medine halkının katılımıyla Mescid-i Nebevide gerçekleşen şûrâdır. Bu şûrâya kadın erkek ayırımına gitmeden şehirde yaşayan herkes katılabiliyordu. Konuların öneminden dolayı bazen günlerce devam ediyordu.

vurduğunu söyleyerek şikâyette bulundu. Hz. Ömer, "Kim sana kırbaç vurmuşsa sen de hemen ondan intikamını al." diye seslendi. Bunun üzerine Amr b. Âs, bu yapıldığı takdirde amirlerin rahatsız olabileceğini, buna benzer şikâyetlerin artacağını ve aynı zamanda bu uygulamanın sizden sonrakiler arasında yaygınlaşıp adet haline geleceğini ileri sürerek itiraz etti. Fakat Hz. Ömer, "Allah Resûlü (s), kendi nefesine bile kısas uyguladığını gördüğün halde nasıl olur da benden kısası uygulamamı istersin" dedi. Bunun üzerinde Amr b. Âs, "Öyleyse bize izin ver onu razı edelim" diyerek Hz. Ömer'den izin talebinde bulundu. Hz. Ömer de izin verdi. Netice itibarıyla her bir kırbaça karşılık iki dinar, toplamda iki yüz dinar para karşılığında mağduru razı ettiler. Bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-Kebîr* C. 3, s. 274; Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 193, 297-298.

Kaynakça

- Abdussettar eş-Şeyh, *Ömer bin el-Hattab*, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2012.
- Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, Çev. Komisyon, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1996.
- Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife*, Ankara okulu Yayınları, Ankara, 2015
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi Hulefâi Râşidîn 3*, Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud, *Fütûhu'l-büldân*, Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-sahîh*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2003.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitâbü'l-Emvâl*, Beyrut: Darü'ş-Şuruk, 1989.
- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim, *Kitabü'l-harâc*, Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1979.
- Erkal, Mehmet, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9/2007.
- Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul: MÜİF Yayınları, 1989.
- Gindi, Kâmil Muhammed, "Şura ve İslam Hukukunda İnsan Hakları Demokrasisinin Belirginliği", *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, Çev. Ahmet Kılınç. 12 (2018): 201-206.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Riyad: Dâru Taysıbe, 1985.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafî, *Târîhu medîneti Dimeş*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1990.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir b. Ebi Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osmân, *el-Musannef*, Riyad: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber*, Thk. Halil Şehâde, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, Şarika: Darü'l-Fettah, 1995.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, 1990.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk*, Thk. Muhammed Hamidullah, Konya: Hayra Hizmet Vakfı Neşriyat, 1981.

- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebi Bekir b. Eyyub b. Sa'd Şemsuddin, *Zâdu'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, Beyrut: Müessesetu'r- Risale, 1994.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut: Mektebetu'l-Maârif, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, Beyrut: Daru'l-Adva, 1990.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî, *Muhtaşaru Târîhi Dimaşk*, Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1984.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbn Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Meğâzî*, Ed. Mehmet Azimli, Çev. Mehmet Nur Akdoğan, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, *el-Fahrî fi'l-âdâb el-sultâniyye ve'l-duvel el-İslamiyye*, Beyrut: Dâru Sâdr, trs.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târih*, Thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî, Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l Arabiyye, 1997.
- Kandehlevî, Muhammed Yûsuf, *Hayâtu's-Sahâbe*, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999.
- Karafî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, Mekke: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1995.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, Kahire: Darü'l-Hadis, 2006.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Muhammed Ali es-Sâyiş, *Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*, Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2002.
- Muhammed Ebu Zehra, *İslâmda Sosyal Dayanışma*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı-Osman Es-kicioğlu, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1976.
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi: (Hayatı ve Faaliyeti)*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul: İmaj Yayınevi, 2003.
- Muslim, Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîh'u-Muslim*, Riyad: Dâr'u-Taybe, 2006.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Thk. Bekrî Hayyânî, Saffet es-Sakâ, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981.
- İbn Zekvân, Sâlim el-Hilâlî, *es-Sîre*, Ed. Mehmet Azimli, Çev. Harun Yıldız, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

- Sarıcık, Murat, *Hz. Ali İlk Üç Halifeyle Kavgalı mıydı?*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Suyutî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, Beyrut: Darü'l-Minhac, 2013.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *el-Ümm*, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1990.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah, *Neylu'l-Evtâr*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1993.
- Şibli Nu'mani, *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l-Meârif, trs.
- Tezcan, Tuğrul, "Hz. Ömer ve Şura Anlayışı", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, C.1, Sivas, 2018.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 1996.
- Türcan, Talip, "Şûra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Futuhu's-Şam*, Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, trs.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Kitâbu'l-meğâzi*, Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.
- Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc*, Kahire: Darü'l-Şuruk, 1987.

